



Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/yyufbed>



Araştırma Makalesi

Kars Mazlum Ağa Hamamı Onarımı Hakkında Bir İnceleme

Şahabettin ÖZTÜRK*

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Mimarlık Bölümü, 65080, Van, Türkiye
Şahabettin ÖZTÜRK, ORCID No:0000-0001-6979-3342

*Sorumlu yazar e-posta: sahozturk13@gmail.com

Makale Bilgileri

Geliş: 26.02.2024
Kabul: 14.06.2024
Online Ağustos 2024

DOI:10.53433/yyufbed.1443001

Anahtar Kelimeler

Kars,
Mazlum Ağa Hamamı,
Kubbe,
Restorasyon,
Soğukluk bölümü

Öz: Kars şehrinde mimari yapılaşma ilk olarak tarihi Kars Kalesi'nin güney eteklerinde oluşmuş, sonraki tarihi süreçte güney ve doğuya doğru gelişerek devam etmiştir. Ortaçağ'da bölgede kültür ve sanat merkezi olan Kars, Anadolu'nun doğuya ve Kafkaslara açılan öncü kapılarından biri haline gelmiştir. İslam ve Hristiyan mimari yapıların yer aldığı kentte, başta dini yapılar olmak üzere askeri ve sivil mimari kentin oluşumunda önemli rol oynamıştır. Kentteki su yapılarından olan hamamlar Kars'ın içerisinde geçen Kars Çayı'nın her iki yakasında düzenli bir şekilde sıralanmıştır. Bu yapılardan biri olan Mazlum Ağa Hamamı, XVIII. yüzyıl Osmanlı dönemi hamam mimari üslubunda inşa edilmiştir. Hamam, Kars Merkez Kaleiçi Mahallesi'nde doğu batı istikametinde zemine kurulmuştur. Hamamın kuzeyinde Kars Çayı, güneyinde yol, doğu ve batısı ise komşu parselleri ile çevrelenmiştir. Mazlum Ağa Hamamı, koruma ve kültür turizmine kazandırmak amacıyla 2017 yılında Kars Valiliği öncülüğünde yapılmıştır. Kültür Turizm ve Altyapı Hizmet Götürme Birliği Başkanlığı koordinesinde 'Tarihi Dokunun Korunması Projesi' kapsamında onarıma yönelik uygulama rölöve, restitüsyon ve restorasyon projeleri hazırlanmıştır. 2017 yılında başlatılan onarım çalışmaları restorasyon çalışmalarına üç etap halinde 2021 yılı sonunda tamamlanmıştır.

Mazlum Ağa Hamamı, proje-onarım uygulama ve kullanımı araştırması, betimsel ve uygulama modele dayalı olarak yapılmıştır. Betimsel ve araştırma model yöntemiyle yapıya ait tarihsel belge ve fotoğrafların tespiti yapılarak; ayrıca mevcut fotoğrafları çekilerek elde edilen bulgular değerlendirilmiştir.

An Examination of the Restoration of Kars Mazlum Ağa Hammam

Article Info

Received: 26.02.2024
Accepted: 14.06.2024
Online August 2024

DOI:10.53433/yyufbed.1443001

Keywords

Cold room,
Dome,
Kars,
Mazlum Ağa Hammam,
Restoration

Abstract: Architectural development in the city of Kars had been formed in the southern feet of Kars Castle and then continued developing towards the south and east. Military and civic architecture, particularly religious architecture, played an essential part in forming the city where Islamic and Christian architectural buildings have been located. Among the water hydraulic structures in the town, hammams were aligned along each side of the Kars Stream, passing through the city of Kars. Mazlum Ağa Hammam, one of these buildings, was built in XVIII th century Ottoman hammam architectural order. Hammam was found in the east-west direction ground in Kars Central Kaleiçi Quarter. The hammam is surrounded by Kars Stream from the north, a road from the south, and neighboring plots from the east and west. To bring Mazlum Ağa Hammam to the conservation and cultural tourism, intended for renovation in the scope of the "Historical Fabric Conservation Project," an application survey, restitution, and restoration project have been prepared by the coordination of Cultural Tourism and Substructure Services Providing Department, under the leadership of Kars Governorship in the year of 2017. Renovation and restoration work started in

2017 will continue under three stages, and the last stage will be completed at the end of 2021. The study on the project, restoration, and utilization of the Mazlum Ağa Bathhouse has been conducted based on a descriptive and application model. Through the descriptive and research model method, historical documents and photographs related to the structure were identified, and findings were evaluated by taking and analyzing current photographs.

1. Giriş

Kars İli; Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeydoğusunda Erzurum-Kars bölümünün, Kars yöresi dâhilinde yer almaktadır. Kars İli; kuzeyde Ardahan, doğuda Ermenistan'ın Shirak yönetim bölümü, güneydoğuda Iğdır, güneyde Ağrı, batıda ise Erzurum illeri idari alanları arasında bulunmaktadır. Kars İli idari olarak, Merkez, Sarıkamış, Selim, Kağızman, Digor, Arpaçay, Akyaka, Susuz olmak sekiz ilçeden ve bu ilçeler dâhilindeki 383 köyden oluşmaktadır (Şekil 1).

İl yaklaşık olarak 9939 km² yüzölçümüne sahiptir. İl alanı; kuzeyde Akbaba, Kısır Dağı ile Çıldır Gölü, kuzeybatıda Allahuekber Dağları, güneyde ise Iğdır Ovası, Aras Nehri ve sıra şeklindeki Aras Güneyi Dağları, arasında yer almaktadır (Demir, 2013) (Şekil 1).



Şekil 1. Kars ili ve çevresi haritası (www.mapsgoogle.com).

Kars bölgesinde yapılan bilimsel araştırmalarda imar faaliyetleri yörede avcı-toplayıcı Paleolitik dönem olan yeryüzündeki en eski kültürlerden biridir. Daha sonraki dönemlerde Kars, Urartular, Kimmer, İskit, Medler, Persler, Sasaniler, Roma, Bizanslılar, Araplar, Selçukluların, Osmanlılar, Ruslar gibi birçok uygarlığın egemenliği altında kalmıştır (Belli, 2007).

1064 yılından sonra Kars'ta başlayan imar ve şehircilik faaliyetleri Osmanlı döneminde de yoğun olarak devam etmiştir. Kars'ta bulunan kale, kentin öneminden dolayı 1534'te Osmanlı idaresine katıldıktan sonra esaslı onarım geçirmiş ve kale çevresinde imar çalışmaları yapılmıştır. Böylece Sultan III. Murad'ın serdar tayin ettiği Lala Mustafa Paşa, 29 Temmuz 1579 günü Kars Kalesi'nin onarım ve imarı faaliyetlerini tamamlamıştır (Şekil 2, 3).

Kars Kalesi'nin dışında kalan alanda da imar çalışmaları devam ederek şehir dokusu, XVI. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı kentine dönüşmüştür. Kalenin dış çevresi 3.500 m uzunluğunda olup günümüz Taşbaşı, Orta-kapı ve Yusuf Paşa Mahallelerinin içerisindeki bölüm surlarla çevrilmiştir. Kentin güvenliğini sağlaman amacıyla kalenin etrafına geniş ve derin bir müdafaa hendeği yapılmıştır (Uluçam, 1992). Kars Çayı'nın bir kolu şehir merkezindeki dış kaleden geçirilmek suretiyle hem

kentin su ihtiyacını sağlamış, hem de kalenin etrafındaki hendeğin içerisini su doldurulabilecek hale getirmiştir (Sevgen, 1959).

Lala Mustafa Paşa döneminde gerçekleştirilen imar faaliyeti sonucunda yaklaşık 150 yıl boyunca harabe halindeki olan Kars Kalesi ve çevresi kısa bir sürede altı sancaktan oluşan bir eyalet merkezi haline gelmiştir. Ancak, Kars ilinin sınır şehri olması nedeniyle refah dönemi fazla uzun sürmemiş; 1604 yılında yeni bir Safavi istilasıyla, başta kubbeli camiler olmak üzere kalenin büyük bir bölümü yıkılmıştır (Şekil 4).



Şekil 2, 3. Sultan III Murad Kars Şehinşahname ve Nusretname minyatürleri.



Şekil 4. Kars kale ve şehir vaziyet planı-1579 (Akçayöz ve Öztürkkan, 2010).

1645'te Sultan IV. Murad tarafından Kars şehrinde yeniden imar çalışmaları başlatılmış ancak 1674 depremi, 1744'te Kars Çayı taşkını ve 40 yıl süren Rus işgali ile Ermenilerin şehri ateşe vermesi sonucu kent birkaç yapı dışında enkaz yığını haline gelmiştir (Uluçam, 1992). Kars, XIX. yüzyıl boyunca yeniden saldırı ve işgallere sahne olmuştur.

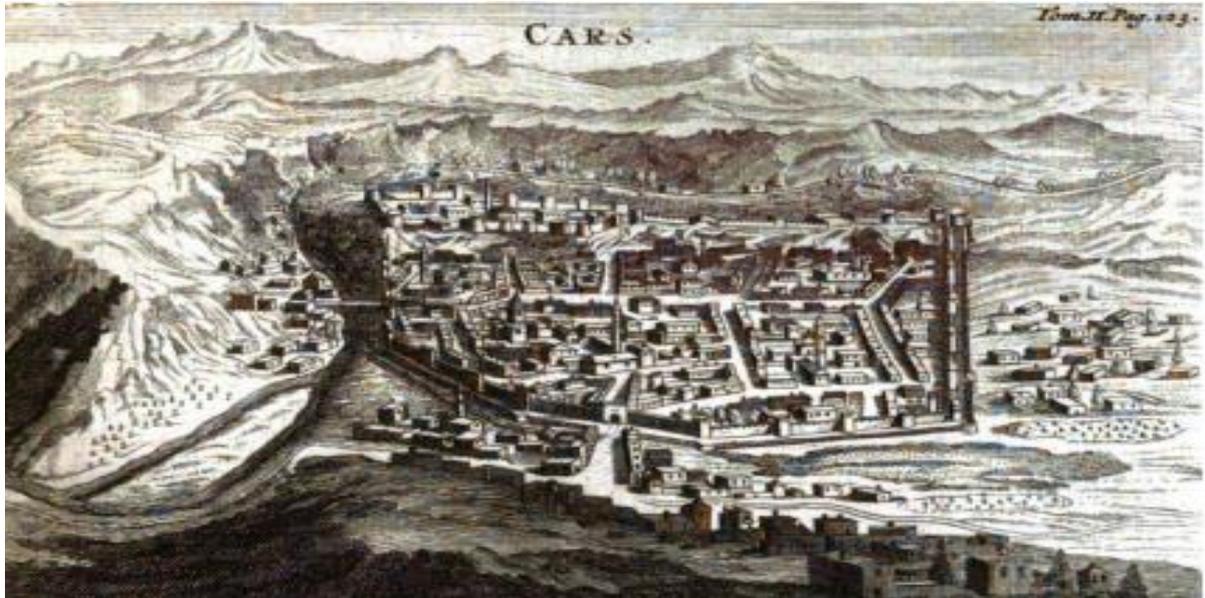
1807-28 ve 1855'de Rusların saldırılarına maruz kalan Kars kenti, 1856 antlaşmasıyla Osmanlı İmparatorluğuna bırakılmıştır. 1877-78 (93 Harbi) Osmanlı-Rus savaşı sonucundan 1878

Berlin Kongresi ile Kars kenti 40 yıl süreyle Rus işgalinde kalmıştır. İşgal sırasında Kars Kalesi'nin eteklerindeki eski kent, olduğu gibi kendi kaderine terk edilmiştir. Kars Çayı'nın kuzeyinde geniş caddeler, yeni Rus-Baltık mimari yapılarından oluşan bir garnizon kent kurulmuştur (Kars Valiliği, Cumhuriyetimizin 75. Yılında Kars, 1999). Böylece Kars şehri eski ve yeni olmak üzere iki bölüme ayrılmıştır.

Eski Kars yerleşimi tarihi Kars Kalesi'nin güneyinde yeni bir garnizon kent olarak kurulmuş, günümüz Kaleiçi Mahallesi ise kentin merkezi haline gelmiştir (Şekil 4, 5). Tarihi Kars Kalesi'nin eteklerinden geçen ve şehri adeta ikiye ayıran Kars Çayı'nın kenarında, su yapılarının içerisinde önemli bir yeri olan üç adet hamam inşa edilmiştir (Şekil 6). Bunlar; Mazlum Ağa (Oğlu), Topçuoğlu ve İlbeyioğlu Hamamlarıdır.



Şekil 5. 1900 yılları Kars Çayı ve hamamları genel görünüşü (Akçayöz ve Öztürkkan, 2010).



Şekil 6. XVII. yüzyıl Kars ili genel görünüş gravürü (Akçayöz ve Öztürkkan, 2010).

Bu araştırmada, tarihi ve tescilli olan Mazlum Ağa Hamamı'nın inşa edildiği dönemden günümüze kadar geçen süreç ve onarım aşamaları ve sonrasının tespit ve ortaya çıkan sonuçların mimarlık disiplini içerisinde değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Araştırmadan çıkarılacak sonuçların Kars İli üzerine yapılacak diğer araştırma, planlama ve çalışmalara ışık tutacağı öngörülmektedir

2. Hamam Mimarisi

Türk toplumunun inancından kaynaklanan temizlik anlayışı, yaşam felsefesi, gelenek ve göreneği ile bütünleşerek, tek ve çift “Türk Hamamı” ismiyle evrensel bir kimlik kazanmıştır. Bu anlayış, XVI. yüzyılda Mimar Sinan’ın dehası ile bütünleşip, klasik hamam plan tipi ile ideal forma ulaşmıştır. Selçuklu ve Osmanlı döneminde inşa edilen hamamlar farklı araştırmacılar tarafından mimari planları çeşitli şekillerde gruplandırılmıştır.

Hamamlar kullanım şekillerine göre özel ve genel hamamlar olarak sınıflandırıldığı gibi, erkekler ve kadınlar için ayrı kısımların yapılıp yapılmamasına göre de tek ve çift hamamlar olarak adlandırılmıştır. Tek hamamlar erkekler için yapılmış olup, günün belli saatlerinde kadınların kullanımına tahsis edilir. Çifte hamamlar ise, biri erkeklere diğeri kadınlara ait olmak üzere birbirine bitişik olarak inşa edilen iki hamamdan oluşur. Çifte hamamlarda genellikle erkekler kısmı kadınlar kısmından büyük tutulmuş, bunların giriş kapıları bir meydana veya ana yola açılırken kadınlar kısmının giriş kapıları ise mahremiyet düşüncesiyle tali yola açılmıştır. Çok az örnekte giriş kapılarının aynı sokağa açıldığı görülür.

Türk hamamlarının mimari kompozisyonları ve bu kompozisyonları içerisinde mekânların nasıl düzenlendiğine dair değişik dönemlere ait örnek hamam planları çeşitli yerli ve yabancı bilim insanları tarafından değerlendirilmiştir. Anadolu Türk-İslam hamamları soyunmalık (cemekan), soğukluk, ılıklik, sıcaklık ve külhan bölümlerinde oluşmaktadır (Glück, 1927; Klinghardt, 1927; Esad, 1928; Aru, 1949; Diez & Aslanapa, 1955; Önge, 1988; Ülgen, 1988; Öztürk, 2002).

Araştırmacı bilim insanı Semavi Eyice tarafından yapılan tipolojide hamamlar, sıcaklık ve halvet kısımlarının planlamasına göre altı tipe ayrılmıştır. Bunlar; haçvari dört eyvanlı ve köşe hücreli tip, yıldızvari ve sıcaklıklı tip, kare planlı sıcaklığın çevresine halvet hücreli tip, çok kubbeli sıcaklıklı tip, ortası kubbeli enine sıcaklıklı ve çift halvetli tip ve soğukluk-sıcaklık ve halvet eş odaları şeklinde olan tip olarak değerlendirmiştir (Eyice, 1960; Eyice, 1997).

Araştırma konusu olan Kars Mazlum Ağa Hamamı, plan ve mimari özellikleri dikkate alındığında yaklaşık kare planlı, tek eyvanlı, karşılıklı dörder toplam sekiz hücreli mekândan oluşmaktadır. Hamam daha çok bulunduğu arsanın topoğrafik yapısına ve Kars Çayı’nın akış güzergâhına bağlı mevcut arazinin zorunlu koşullarına uygun olarak planlanarak zemine yerleştirilmiştir (Şekil 7, 8).



Şekil 7, 8. Mazlum Ağa Hamamı genel görüşleri (Öztürk, 2019).

3. Materyal ve Yöntem

Mazlum Ağa Hamamı, proje-onarım uygulama çalışmaları ve kullanımı araştırması, betimsel ve uygulama modele dayalı olarak yapılmıştır. Betimsel ve araştırma model yöntemiyle yapıya ait tarihsel belge ve fotoğrafların tespiti yapılarak; ayrıca mevcut fotoğrafları çekilerek elde edilen bulgular özellikle restitüsyon projesinde değerlendirilmiştir.

Mazlum Ağa Hamamı’nın onarımı Kars Valiliği İl Özel İdare Sekreterliği, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi ve Erciyes Üniversitesi’nin ortak çalışmasının sonucunda mimari ve statik projeleri

hazırlanan ve uygulaması yapılan ortak bir çalışmadır. Onarım aşamasında özellikle yapının iç mekân duvar satırlarındaki çimento esaslı sıva harçlarının rasıalanması, muhdes zemin kaplamasının kaldırılması ile yeniden ortaya çıkan mimari özgün verilerin yeniden revize edilen projelere aktarılması yapılmıştır.

Kars Mazlum Ağa Hamamı'nın onarımı işıveren Kars Valiliği İl Özel İdare Sekreterliğı ile yüklenici firma arasındaki yapıım sözleşmesi kapsamında proje müellifliğinin mesleki denetiminde yapılarak tamamlanmıştır. Onarım çalışmasının başlangıcından yapının kullanım aşamasına kadar geçen tüm aşamaların görsel, betimsel ve kayıt verilerinin arşivlenmesi proje müellifi tarafından hazırlanmıştır.

4. Bulgular

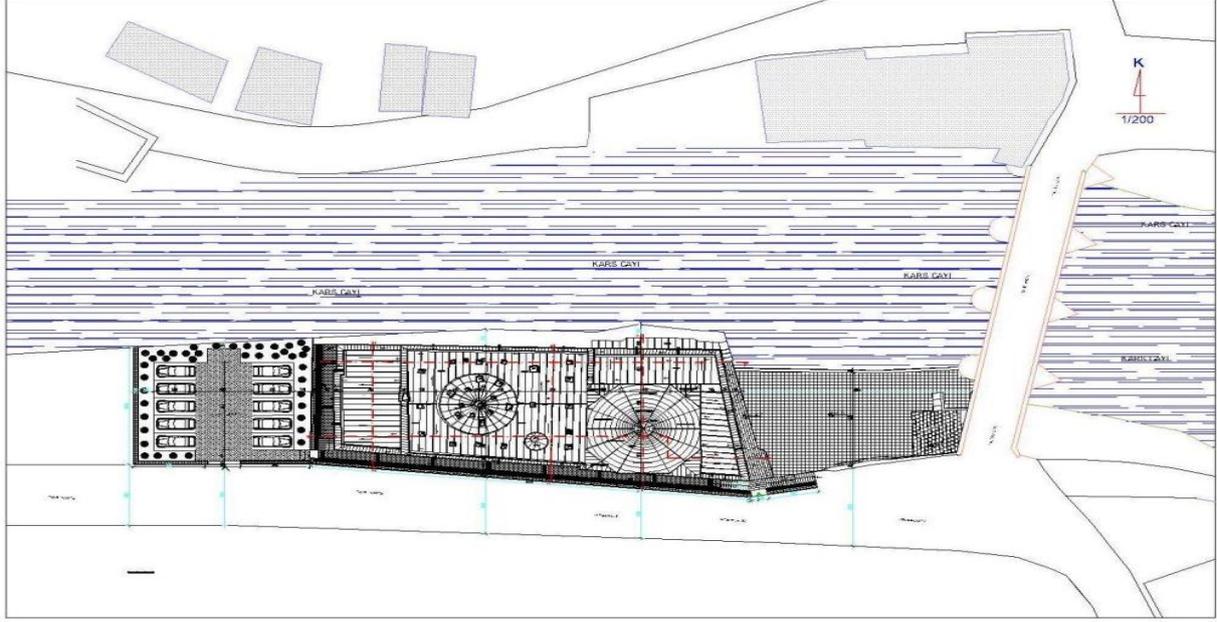
4.1. Mazlum Ağa Hamamı konumu

Mazlum Ağa Hamamı, Kars ili Merkez ilçesi Sukapı Mahallesi'nde Kentsel Sit Alanı içerisinde mülkiyeti hazineye ait 659 Ada, 3 Parselde yer almaktadır. Hamam, Kars ili şehir merkezi içerisinde geçen Kars Çayı'nın hemen güney yakasında, zemine doğu batı istikametinde kurulmuştur (Şekil 9).



Şekil 9. Mazlum Ağa Hamamı uydu görünüşü (Google Earth-2024).

Hamam doğu-batı doğrultusunda engebeli bir alan üzerinde planlanmıştır. Hamamın kuzeyinde Kars Çayı, doğusunda tarihi Kars Taş Köprüsü, güneyinde şehir içi yolu, batısında ise düz bir alanda düzenlenen 10 adet otopark yer almaktadır. Mazlum Ağa Hamamı'nın güney ve batı bölümü toprak kaymalarına karşı 2020 yılında istinat duvarı ile tahkim edilmiştir (Şekil 10).



Şekil 10. Mazlum Ağa Hamamı vaziyet planı (Öztürk, 2019).

4.2. Tarihçesi

Mazlum Ağa Hamamı, XVIII. yüzyılda Osmanlı döneminde Kars Çayı'nın güney kıyısında inşa edilmiş önemli su yapısı örneklerindedir. Mazlum Ağa Hamamı'na ait herhangi bir yazılı kitabe bulunmamaktadır. Mazlum Ağa Hamamı'nın plan ve mimari özellikleri bölgedeki diğer hamam yapıları ile karşılaştırıldığında, XVIII. yüzyıl Osmanlı dönemi hamam mimari üslubunda inşa edildiği düşünülmektedir (Öztürk, 2021). Kars Çayı'nın güney kıyısında zemine kurulan dikdörtgen planlı Mazlum Ağa Hamamı, Erzurum Kültür ve Tabiat Varlıklarının Koruma Kurulu tarafından 12.09.1991 tarih ve 338 sayılı kararı ile tescil edilmiştir.

Namık Kemal (1840-88), Rus şair ve edebiyatçısı Aleksandr Sergeyeviç Puşkin (1799-1838) ve filozof Georgi Gürciyev (1866-1949) gibi önemli şair ve yazarların Mazlum Ağa Hamamı'nı ziyaret ettiği ve yıkıldığı bilinmektedir. 1970 yılına kadar aktif olarak kullanılan hamam bu tarihten 2017 yılına kadar kendi kaderine terk edilmiştir (Öztürk, 2021).

Mazlum Ağa Hamamı'nın rölöve, restitüsyon ve restorasyon koruma projeleri Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Mimarlık ve Tasarım Fakültesi Mimarlık bölümü öğretim üyesi Doç. Dr. (Mimar-Sanat Tarihçisi) Şahabettin Öztürk tarafından, statik ve yapısal analiz projeleri ise Erciyes Üniversitesi Mühendislik Fakültesi İnşaat Mühendisliği bölümü öğretim üyesi Prof. Dr. (İnşaat Müh.) Fatih Altun tarafından 2017 yılında hazırlanarak, Kars Kültür Varlıklarının Koruma Kurulu tarafından onaylanmıştır (Öztürk, 2018).

Mazlum Ağa Hamamı'nın esaslı onarım çalışmaları, Kars Valiliği Özel İdaresi Genel Sekreterliği tarafından 2017-21 yılları arasında yapılarak tamamlanmıştır. Günümüzde tarihi Mazlum Ağa Hamamı, sosyal, kültürel ve turistik faaliyetler için kullanılmaktadır (Şekil 10, 11).



Şekil 11. Mazlum Ağa Hamamı genel görünüşü (Öztürk, 2019).

4.3. Yapının incelenmesi

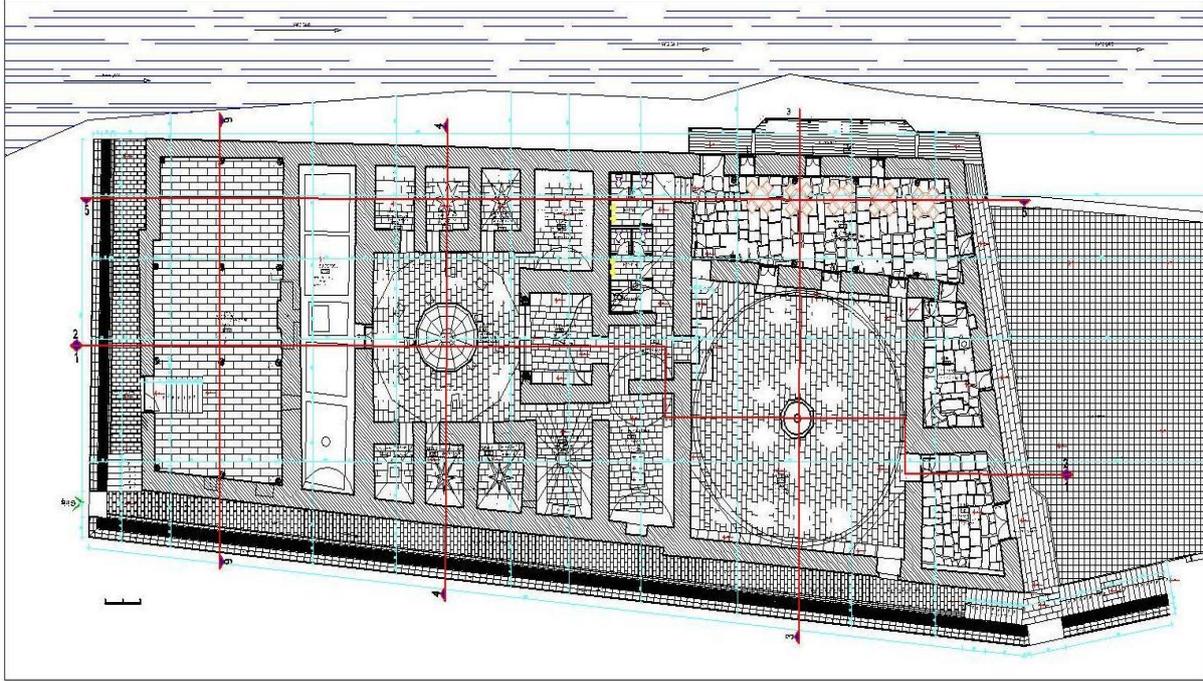
4.3.1. Plan

Mazlum Ağa Hamamı, 18.60x49.60 m ölçülerinde dikdörtgen planlı olarak doğu-batı istikametinde zemine kurulmuştur. Hamamın güneydeki yol seviyesinden 18 adet yonu taş yapılmış merdiven basamağı yardımıyla zemin kotuna inilir. Hamamın güneydeki giriş kapısı ile soğukluk bölümüne girilir. Güney yol kotundan doğuya doğru ise 12 adet merdiven basamak yardımıyla inerek, doğu avlusuna girilir. Avlu bölümünden yer alan farklı genişlikteki üç ayrı kapı ile hamama giriş sağlanır (Şekil 11, 12).



Şekil 12. Mazlum Ağa Hamamı genel görüşleri (Öztürk, 2019).

Giriş avlusunun kuzeyindeki 1.09 m genişliğindeki tek kanatlı ahşap kapı yardımıyla soyunmalık bölümüne girilir. Ortadaki 0.97 m genişliğindeki tek kanatlı ahşap kapı ile 2.85x6.06 m ölçülerindeki orta giriş mekâna girilir. Mekânın doğu duvarında bir niş, kuzey duvarında bir kapı, kuzeybatı köşesindeki bir kapı yardımıyla soğukluk bölümüne üç basamak ile inilir (Şekil 13). Hamamın doğu beden duvarının güneyinde yer alan 1.57 m genişliğindeki çift kanatlı ahşap kapı yardımıyla 4.40x5.70 m ölçülerindeki üzeri ahşap kirişler ile örtülü giriş bölümüne girilir. Bu mekânın kuzeybatı köşesindeki 1.29 m genişliğindeki tek kanatlı kapı yardımıyla 12.20x12.20 m ölçülerindeki kare planlı soğukluk bölümüne girilmektedir.



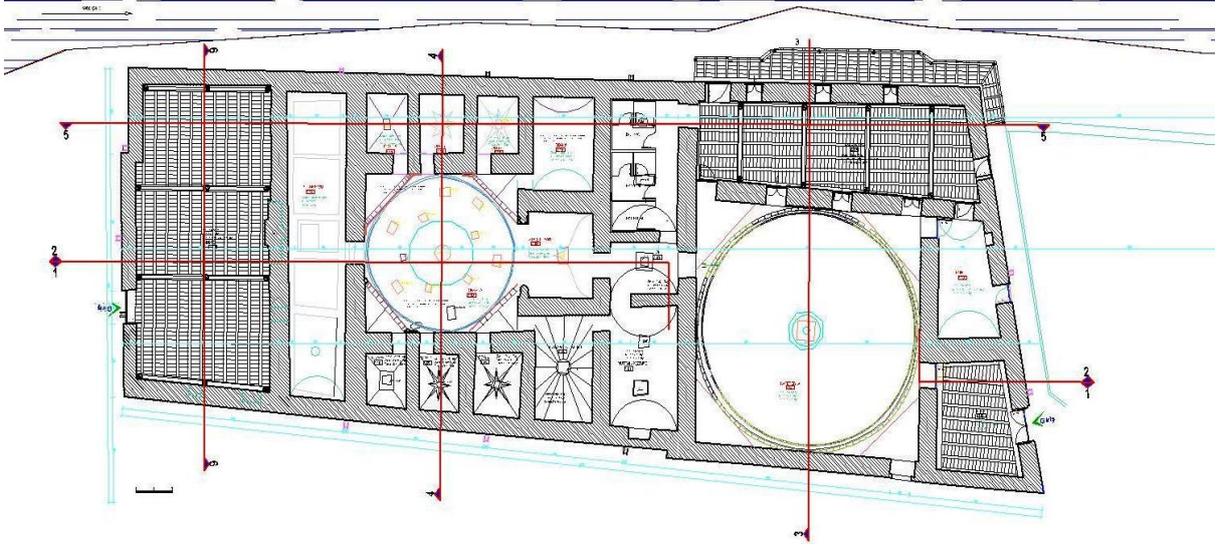
Şekil 13. Mazlum Ağa Hamam planı (Öztürk, 2019).

Kubbenin merkezinde 2.20x2.20 m ölçülerinde sekizgen formundaki aydınlık feneri yer almaktadır. Sekizgen kubbe kasağında düzenli aralıklarla altı adet yuvarlak kemerli pencere yerleştirilmiştir. Giriş mekânı ile soğukluk bölümü arasındaki 0.45 m kot farkı üç adet basamak ile aşağıya inilerek düzenlenmiştir. Soğukluk mekânının ortasında ortamı serinletmek amacıyla 1.82x1.82 m ölçülerinde sekizgen formlu fiskiyeli bir süs havuzu yer almaktadır (Şekil 13).

Soğukluk bölümünün kuzey ve güney duvarlarına paralel inşa edilmiş 0.37 m genişliğinde ve 0.40 m yüksekliğinde oturma sekileri yer almaktadır. Soğukluk bölümünün güneydoğu köşesinde yer alan 1.10 m genişliğindeki tek kanatlı ahşap kapı ile giriş avlusuna girilmektedir. Soğukluk mekânının kuzey duvarında üç adet benzer mimari özellikte, 1.09 m genişlikte pencere bulunmakta ve kuzeybatı köşesindeki tek kanatlı ahşap kapı yardımıyla soyunmalık bölümüne girilmektedir. Soyunmalık ve soğukluk bölümü arasındaki 0.45 m kot üç basamak ile aşılmaktadır (Şekil 13, 14).

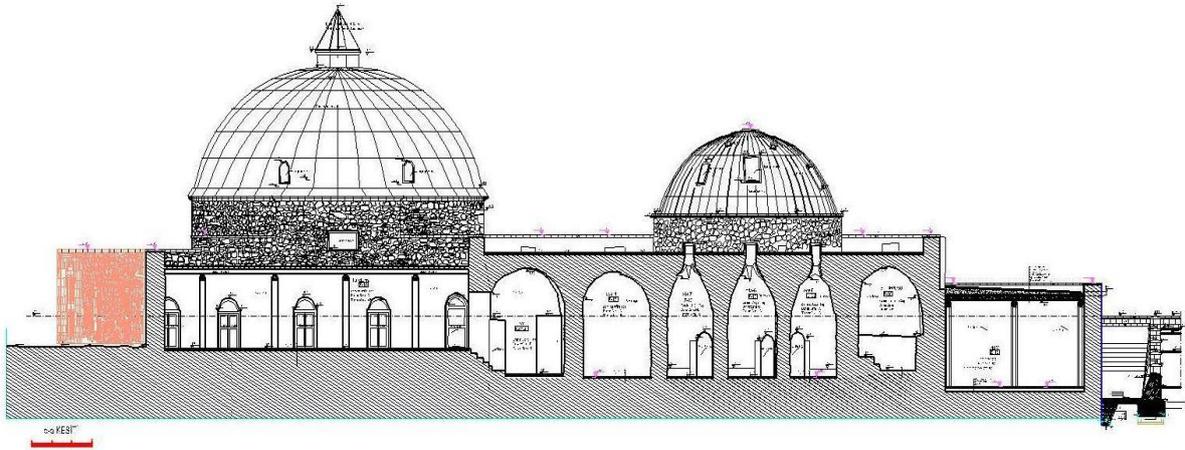
Soyunmalık bölümü, yaklaşık 4.50x15.00 m ölçülerinde üzeri düzenli sıralanmış ahşap kirişler ile örtülüdür. Bu mekânın kuzey ve güney duvarlarına bitişik köşeleri pahalandırılmış yaklaşık 0.30 m çapında karşılıklı dörder ahşap sütun yer almaktadır. Mekânın kuzeybatı köşesindeki karşılıklı iki kapıdan kuzeydeki kapı ile dışarıdaki “L” formundaki üzeri sundurmalı teras bölümüne, batıdaki kapı ile de daha düşük kotta olan temizlik bölümüne giriş sağlanır.

Yapının güneydoğu köşesindeki bir kapı yardımıyla diğer bir iç mekâna giriş, doğu duvarındaki bir kapı ile de giriş avlusuna çıkış sağlanır. Soyunmalık bölümünün kuzey beden duvarında üç adet benzer mimari özellikte yaklaşık 0.85 m genişlikte pencere bulunur (Şekil 13, 14).



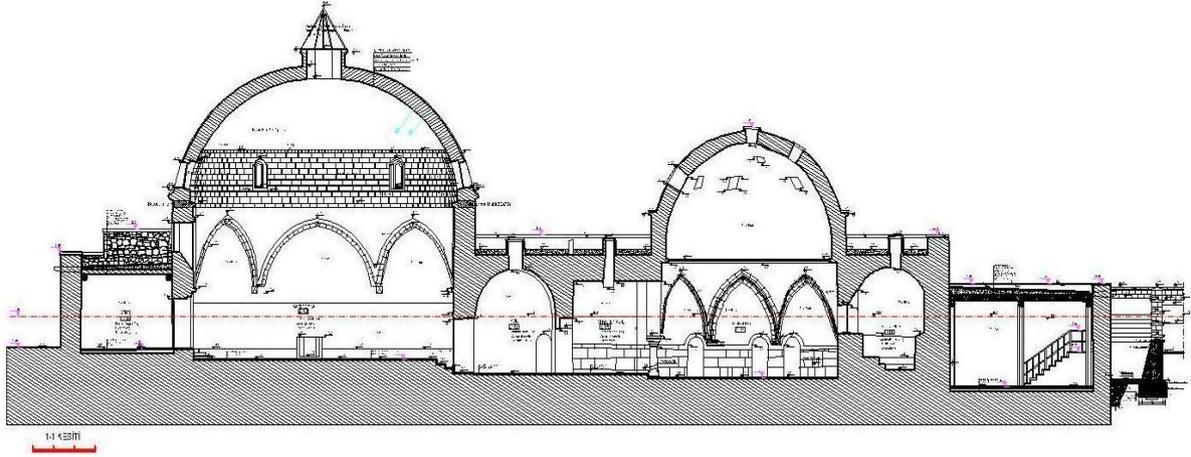
Şekil 14. Mazlum Ağa Hamamı tavan planı (Öztürk, 2019).

Soğukluk bölümünün batı duvarının ortasında 1.30 m genişliğindeki kapı ile 2.55x3.67 m ölçülerindeki üzeri beşik tonoz örtülü ara mekânına girilir. Bu mekânın kuzeydoğusunda yer alan bir kapı ile 3.70x6.57 m ölçülerindeki üzeri beşik tonoz örtülü temizlik mekânına girilir. Temizlik bölümü üç ayrı bölümden oluşmaktadır. Ara mekânın güneybatı köşesindeki bir kapı yardımıyla 3.68x6.12 m ölçülerinde kuzey güney yönünde gelişen ve üzeri beşik tonoz örtülü tıraş bölümüne girilir. Bu bölümünün güney duvarının ortasında 0.53 m derinliğinde bir niş yer almaktadır. Ara mekânın batı duvarının ortasındaki 1.30 m genişliğindeki kapı yardımıyla sıcaklık bölümüne girilir (Şekil 14,15).



Şekil 15. Mazlum Ağa Hamamı boy kesiti (Öztürk, 2019).

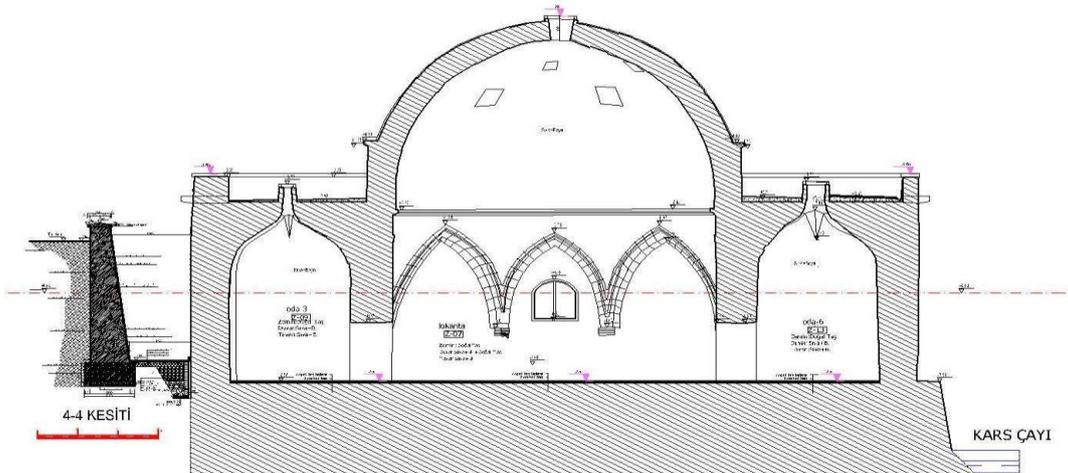
Sıcaklık bölümü, 8.03x8.40 m ölçülerinde yaklaşık kare formunda üzeri köşelerde tromp geçişli bir kubbe ile örtülüdür. Kubbenin altında yuvarlık formunda bir göbek taşı yerleştirilmiştir. Sıcaklık bölümünün doğusunda yer alan kuzey ve güney yuvarlak sütunlu kemer girişli üzeri kaş kemerli tonoz örtülü 3.49x4.31 m ölçülerindeki giriş eyvanı yer almaktadır. Eyvanın kuzey ve güneyinde 0.56 m genişliğinde ve zeminden 0.40 m yüksekliğinde oturma sekileri karşılıklı olarak yer almaktadır. Sıcaklık bölümü kuzey ve güneyinde karşılıklı benzer mimari ölçü ve özelliklerde dörder toplam sekiz halvetten oluşmaktadır. Örtü sistemi farklı olan halvetlerin beşik tonoz, tekne tonoz, yıldız tonozlarla örtülüdür (Şekil 13,16).



Şekil 16. Mazlum Ağa Hamam boy kesiti (Öztürk, 2019).

Sıcaklık bölümünün batı duvarının ortasında yer alan 1.13 m genişliğindeki açıklık ile su deposu bölümüne girilmektedir. Su deposu bölümü 3.25x15.32 m ölçülerindedir ve beş farklı bölümden oluşmaktadır. Su deposunun altı külhan bölümünü oluşturmaktadır.

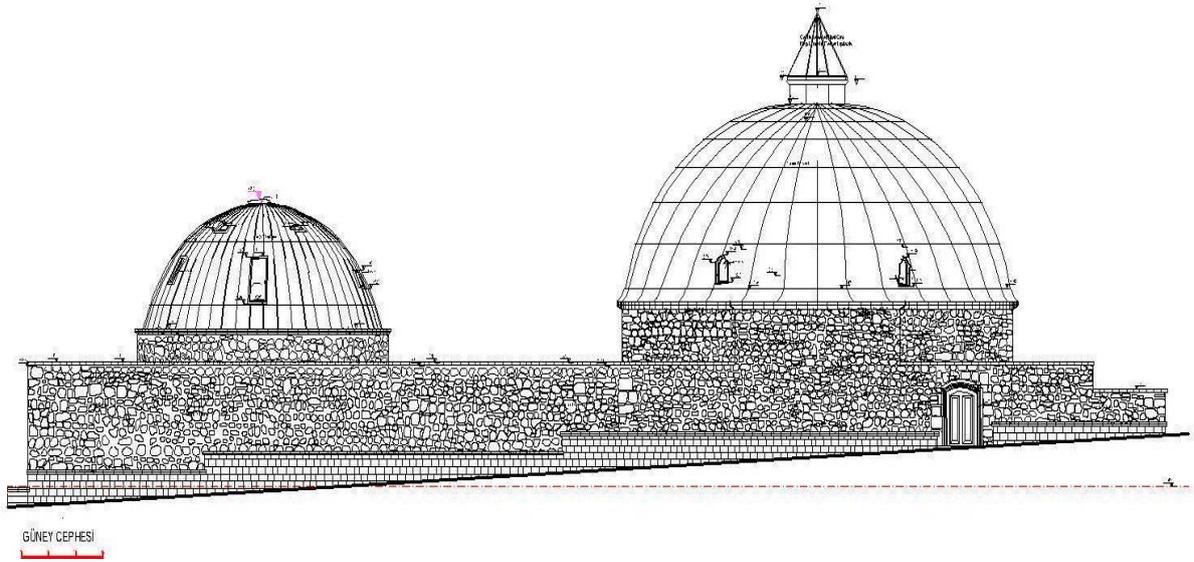
Hamamın batı beden duvarının kuzeyi tek kademeli olarak içe doğu planlanmıştır. Batı beden duvarının güneyinde yer alan 1.70 m genişliğindeki tek kanatlı kapı yardımıyla depo bölümüne giriş sağlanır. Giriş kapısı ile depo zemin kotu arasındaki 1.50 m düşey kot farkı sekiz adet merdiven basamağı ile aşılmaktadır. Depo bölümü, 7.40x15.00 m ölçülerinde dikdörtgen formundadır. İç mekânın doğu, batı duvarlarında yatay bir aks boyunca dörder, toplam 12 adet köşeleri pahlandırılmış 0.30 m çapında karşılıklı sütunlar üzerinde ahşap kirişler bulunmaktadır (Şekil 13, 17).



Şekil 17. Mazlum Ağa Hamam en kesiti (Öztürk, 2019).

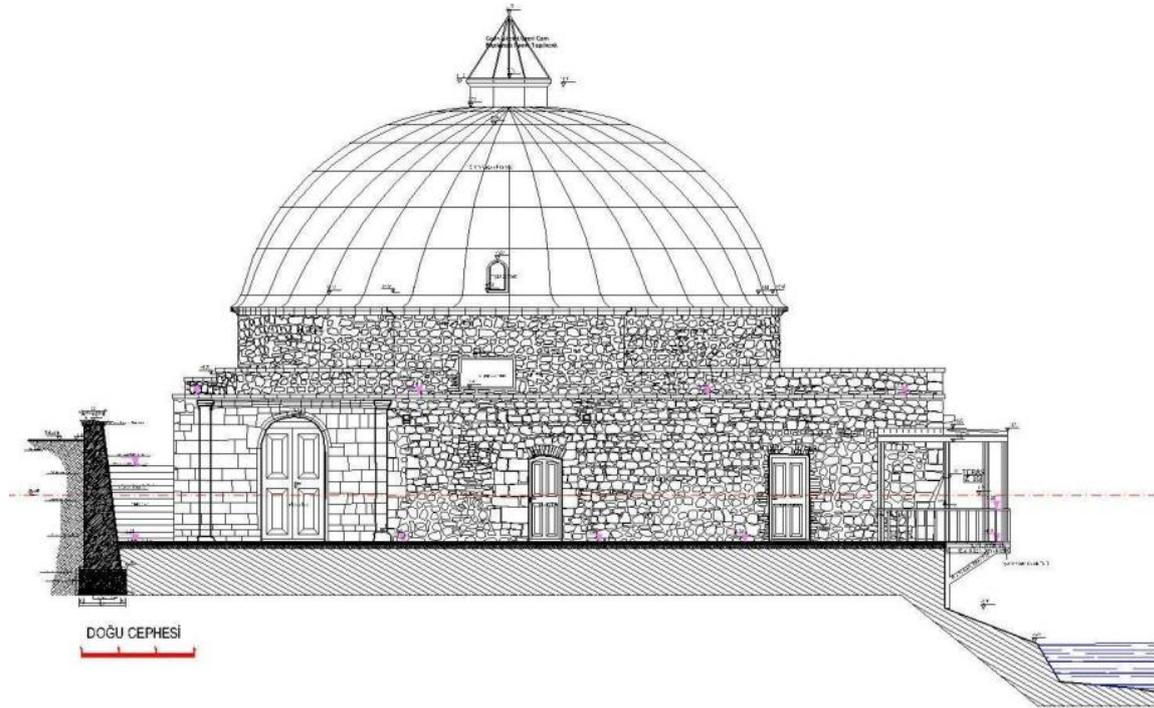
4.3.2. Cepheler

Mazlum Ağa Hamamı'nın güney cephesi, 50.13 m uzunluğunda, arazinin topoğrafik yapısına uygun olarak şekillenmiştir. Cephede soğukluk bölümüne giriş sağlayan yuvarlak basık kemerli giriş kapısı dışında herhangi bir açıklık yer almamaktadır. Cephedeki koruyucu istinat duvarı üç kademeli olarak batıya doğru eğilidir. Beden duvarları zemin kotundan yukarıya doğru yükselerek 0.05 m dışa taşıntılı düz bir saçak ile örtü sitemine geçiş yapmaktadır. Cephedeki soğukluk ve sıcaklık bölümündeki kubbe, kasnak ve fener cephenin hareketlenmesinde önemli rol oynamaktadır (Şekil 18).



Şekil 18. Mazlum Ağa Hamam güney cephesi (Öztürk, 2019).

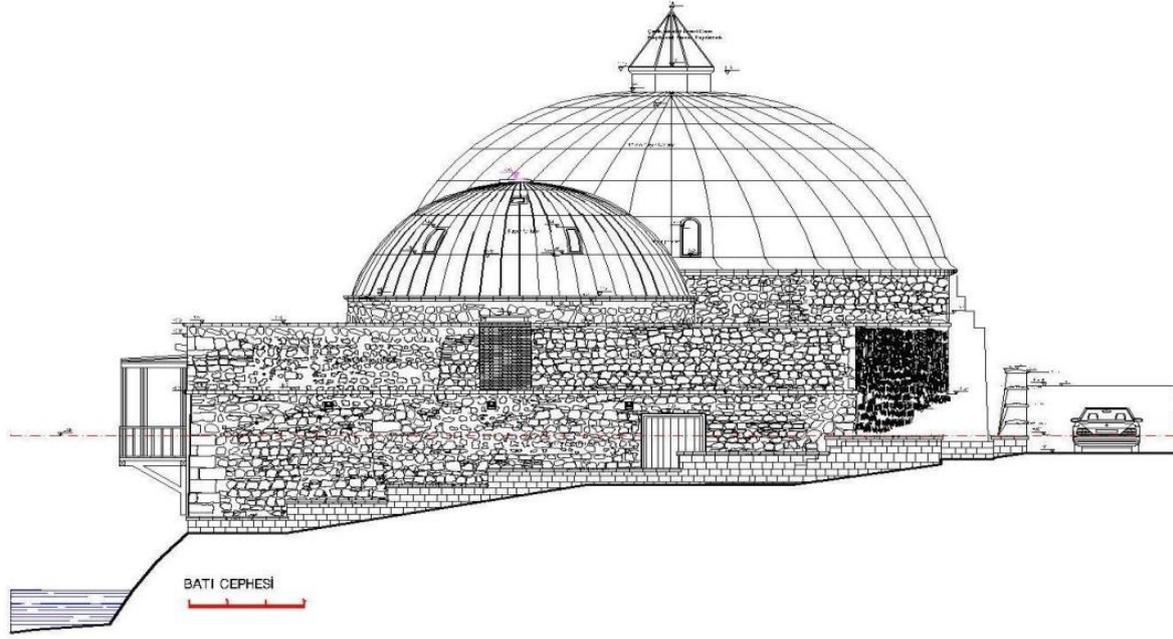
Hamamın doğu cephesi zemin kotundan 3.90 m yükselerek 0.05 m dışa taşıntılı düz bir saçak yardımıyla örtü sitemine geçiş yapmaktadır. Soğukluk bölümüne giriş sağlayan yuvarlak basık kemerli üç giriş kapısı kuzeydeki teras sundurma bölümü, güneydeki merdiven, istinat duvarı, soğukluk bölümündeki kubbe, kasnak ve fener bu cepheyi hareketlendirilmiştir (Şekil 19).



Şekil 19. Mazlum Ağa Hamam doğu cephesi (Öztürk, 2019).

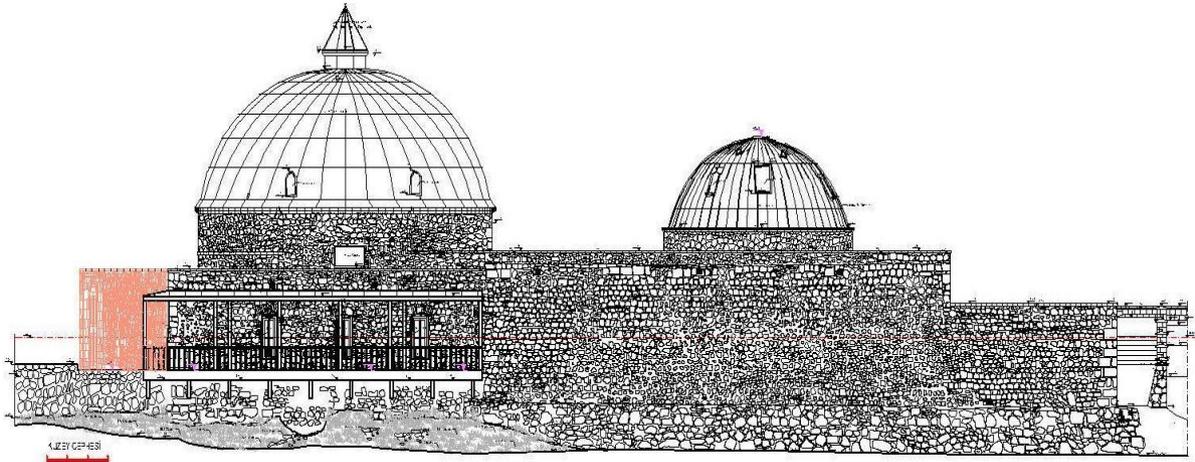
Hamamın doğu cephesi, 22.57 m uzunluğundadır. Cephenin güneydeki yol kotu ile kuzeydeki Kars Çayı arasındaki yaklaşık 4.23 m'lik kot farkı vardır. Cephe yüksekliği 4.23 m olup dışa taşıntılı düz saçak yardımıyla düz dama geçilir. Depo bölümünün cephe yüksekliği sıcaklık ve soğukluk bölümlerine oranla daha düşük inşa edilmiştir (Şekil 19).

Batı cephedeki depo bölümüne giriş kapısı, kuzeydeki teras sundurma bölümü, güneydeki merdiven, beş kademeli istinat duvarı, sıcaklık-soğukluk bölümlerindeki kubbe, kasnak, depo bölümünün külhan bacası ve fener cepheyi hareketlenmiştir (Şekil 20).



Şekil 20. Mazlum Ağa Hamam batı cephesi (Öztürk, 2019).

Mazlum Ağa Hamamı'nın kuzey cephesi 50.10 m uzunluğundaki arazinin topoğrafik yapısına uygun olarak şekillenmiştir. Cephe beden duvarları zemin kotundan farklı üç kot kadar yükselerek 0.05 m dışa taşıntılı düz bir saçak yardımıyla örtü sitemine geçiş yapmaktadır. Cephe üzerindeki soğukluk ve sıcaklık bölümlerindeki kubbe, kasnak, fener bölümleri ve konsol mimari elamanlar üzerinde inşa edilen sundurmali ahşap teras cephenin hareketlenmesinde rol oynamaktadır (Şekil 21).

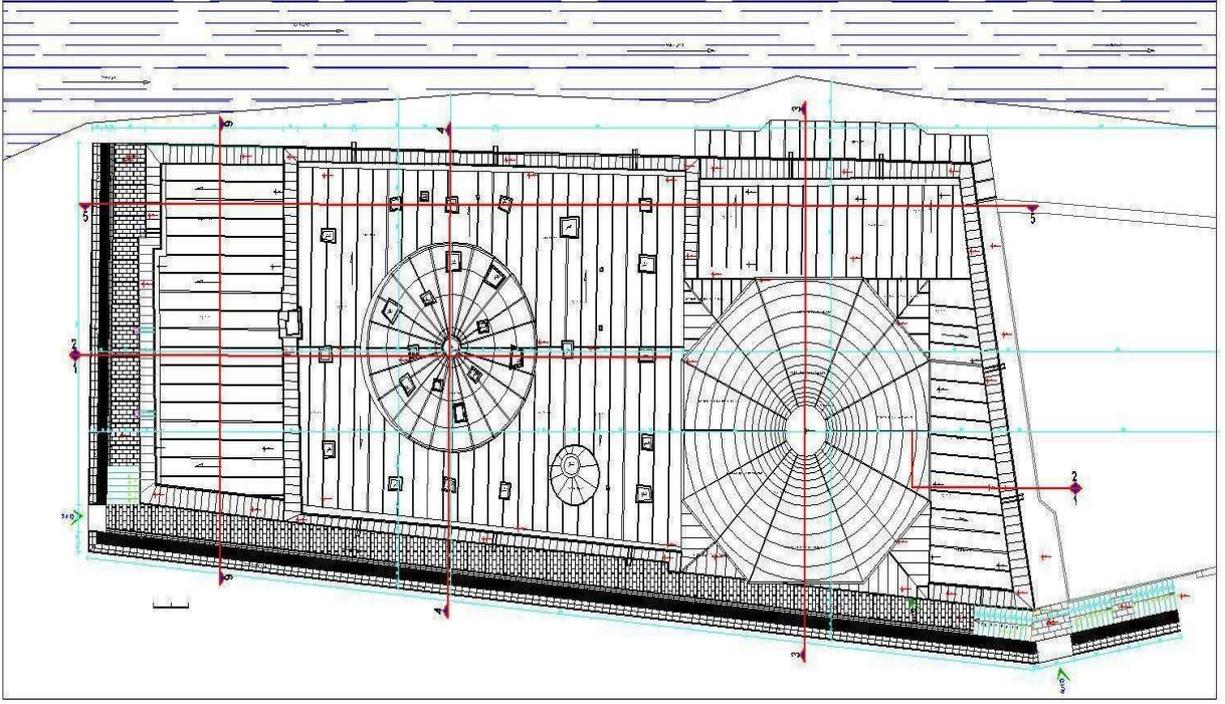


Şekil 21. Mazlum Ağa Hamam kuzey cephesi (Öztürk, 2019).

4.3.3. Örtü planı

Mazlum Ağa Hamamı'nın örtü sistemi genel olarak 19.00x49.50 m ölçülerinde üç ayrı bölümden oluşmaktadır. Soğukluk, sıcaklık bölümlerinin üzeri kubbe, depo bölümünü üzeri ise düz dam kurşun kaplamalı olarak inşa edilmiştir (Şekil 22).

Örtü sistemindeki beden duvarlarının üzeri 0.50 m genişlikte 0.50 m yükseklikteki yonu taş harpuştalı olarak inşa edilmiştir. Duvarlara batıda üç, kuzeyde beş, doğuda iki, güneyde üç olmak üzere toplam 10 adet yonu taştan yekpare olarak imal edilmiş çörtlenler yerleştirilmiştir (Şekil 22).

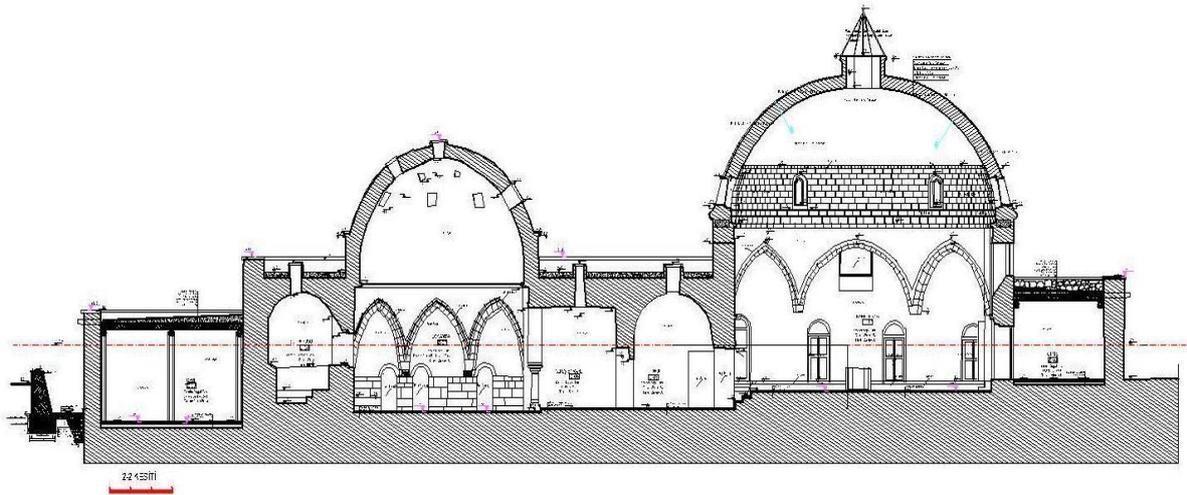


Şekil 22. Mazlum Ağa Hamam örtü planı (Öztürk, 2019).

Soğukluk bölümü üzerindeki yer alan kubbe aydınlatma feneri ile sonuçlanmaktadır. Kubbe ve kasnak üzerinde altı adet penceresi yerleştirilmiştir. Sıcaklık bölümü kubbe ve düz dam üzerinde toplamda 33 adet farklı büyüklüklerde kare ve dikdörtgen formunda aydınlatma pencereleri yer almaktadır. Depo bölümünü üzeri kurşun kaplamalı olup eğim batı yönünde düzenlenmiştir (Şekil 22, 23).

4.3.4. Süsleme

Mazlum Ağa Hamamı, oldukça yalın bir yapıda inşa edilmiş, iç mekânda ve dış mimari yüzeylerde süsleme unsuru kullanılmamıştır.



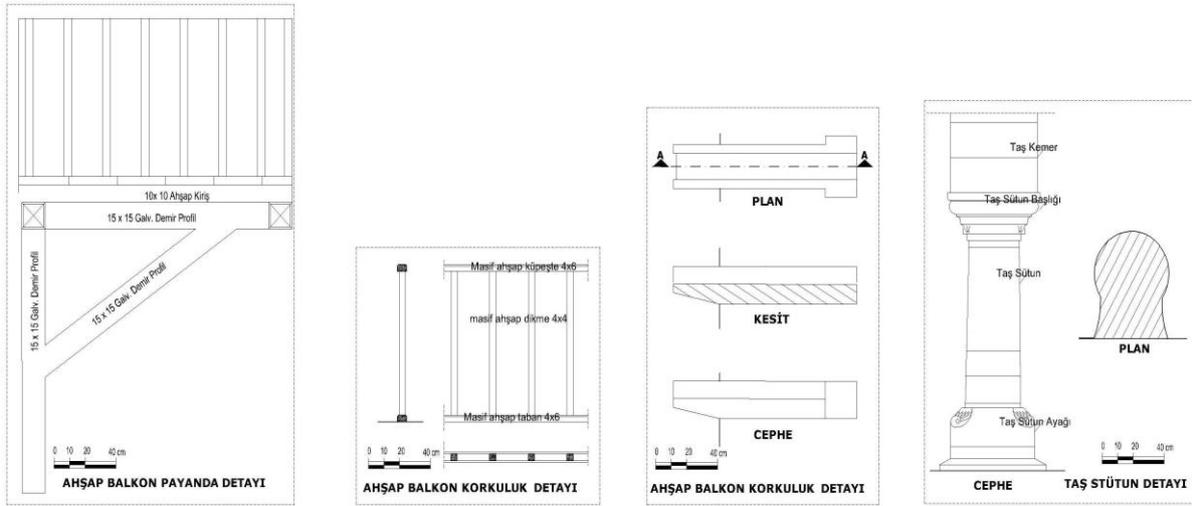
Şekil 23. Mazlum Ağa Hamamı boy kesiti (Öztürk, 2019).

5.1. Moloz taş

Hamamın ana yapım malzemesini oluşturan moloz taş, başta yapının beden duvarları olmak üzere, zemin döşemesinde, kubbe ve tonoz yapımında, koruyucu istinat duvar inşasında kullanılmıştır. Hamam onarımında kullanılan moloz taş özgün yapım malzemesi olup istinat koruma duvarında kullanılan moloz taş ise yenidir.

5.2. Yonu taş

Hamamın kapı, pencere, kemer ve sövelerinde, zemin kaplamasında, saçak ve istinat duvar harpuştasında, çörtlenlerde, kubbe-kasnak, oturma sekilerinde, merdiven basamak, kemer, tonoz ve pandantif yapımında yonu taş kullanılmıştır. Yapıda kullanılan yonu taş özgün yapıda olup, harpuşta, zemin kaplaması, merdiven basamak ve çörtlenlerde kullanılan yonu taş ise günümüz yapı malzemesidir.



Şekil 26. Mazlum Ağa Hamamı teras ve taş sütun detayları (Öztürk, 2019).

5.3. Tuğla

Hamamın kubbe ve baca yapımında kullanılmıştır. Yapının onarımında kullanılan harman tuğlası özgündür.

5.4. Ahşap malzeme

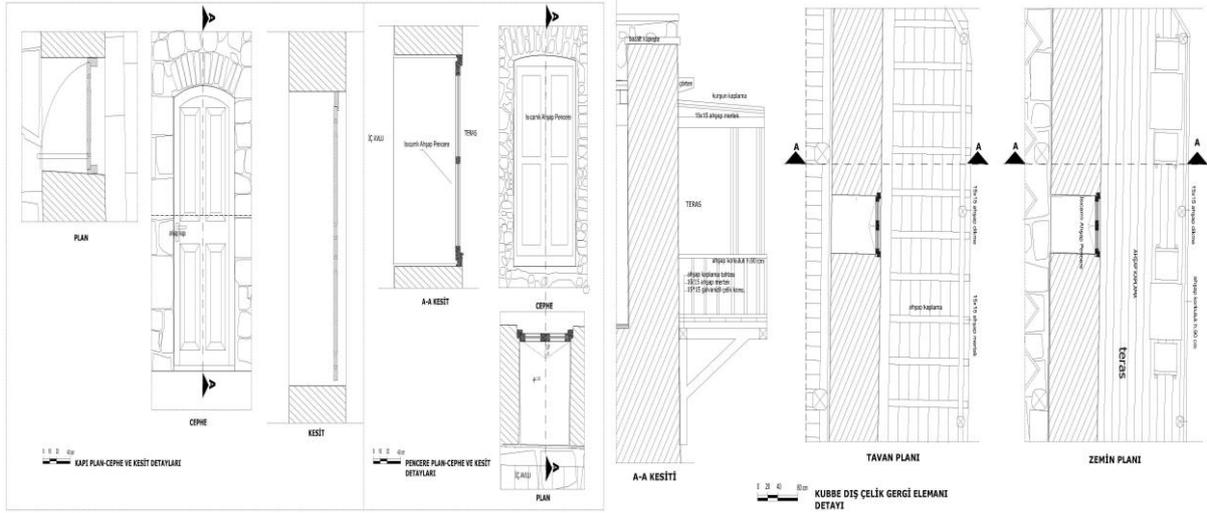
Yapının tüm kapı pencere doğramalarında kanat, kayıt, kasa teras yapımında, soyunmalık, giriş ve depo mekânlarının örtü kaplamasındaki dikme, kiriş ve tavan kaplamasında ahşap malzeme kullanılmıştır (Şekil 26, 27). Hamamın onarımında kullanılan ahşap malzeme, örtü sistemi hariç diğer tüm bölümlerde kullanılan ahşap günümüz yapı malzemesidir.

5.5. Kurşun malzeme

Yapının teras sundurma kaplamasında, kubbe ve düz dam kaplamasında 1,5 mm kalınlığında kurşun malzeme kullanılmıştır. Hamam onarımında kullanılan kurşun kaplama özgün olmayıp günümüz yapı malzemesidir.

5.6. Metal malzeme

Mazlum Ağa Hamamı'nın tüm kapı, pencere kasa, kayıt ve kanatlarının aksesuarlarında, sundurma teras, merdiven ferforjelerinde, istinat koruma duvarı yapımında donatı olarak metal malzeme kullanılmıştır. Kubbe kasnak yapımında kenet olarak ve aydınlatma fener imalatında metal malzeme kullanılmıştır. Hamam onarımında kullanılan metal malzeme özgün olmayıp günümüz yapı malzemesidir.



Şekil 27. Mazlum Ağa Hamamı kapı, pencere detayları (Öztürk, 2019).

6. Mazlum Ağa Hamamı Onarım Çalışmaları

Mazlum Ağa Hamamı'nın onarım çalışmaları, Kars Valiliği İl Özel İdare Sekreterliği'nin teknik elemanları, mesleki denetimi mimari proje müellifi ve ilgili yüklenici firmanın teknik elemanlarının eş güdümlü işbirliği kapsamında 2017-19 yılları arasında yapılarak tamamlanmıştır.

Yüklenici firma, Mazlum Ağa Hamamı'nın koruma raporu içeriğinde yer alan gerekli can, mal güvenliğini ve diğer zaruri önlemleri alarak çalışmaya başlamıştır. Onarımın ilk aşamasında, yapının iç ve dış bölümlerinde sonradan inşa edilen muhdes ekler kaldırılmıştır. Yapı onarım çalışmalarında görev alan işçi ve kalifiye usta elamanlar, konusunda uzman ve daha önce onarım çalışmalarında görev yapan kişilerden oluşmaktadır.

Hamamın dış beden, iç bölme duvarlarında ve kubbe bölümünde güvenli çalışma yapabilmek amacıyla ahşap iskele kurulmuştur. Yapıyı oluşturan mekânları beden duvar satırları yakın dönemlerde çimento katkılı harçlar ve muhdes kısımlar uzman elemanların denetiminde raspalanarak yapılmıştır. İç mekân kaplamasında yer yer kullanılan beton ve kara mozaik bölümleri itina ile sökülüp hafriyatı çalışma alanı dışına taşınmıştır (Şekil 28, 29).



Şekil 28, 29. Mazlum Ağa Hamamı onarım süreci (Öztürk, 2019).

Hamamın soğukluk, ılıkılık ve sıcaklık bölümlerini oluşturan duvarları temizliği ve derz dolgu onarımları yapılmıştır. Sıcaklık bölümünün kubbesi ve diğer mekanların yapısal sorunları enjeksiyon ve kısmi tamamlama gibi bazı onarım yöntemleri ile alanında uzman olan çalışanlar tarafından giderilmiştir. Soğukluk bölümündeki sekizgen formulu kubbe kasağının ve kubbenin çatlaklar,

yarıklar, yapısal deformasyonlar nedeniyle statik olarak ayakta durmasının mümkün olmadığı, statik konusunda uzman bilim insanları tarafından tespit edilmiştir (Şekil 30, 31).



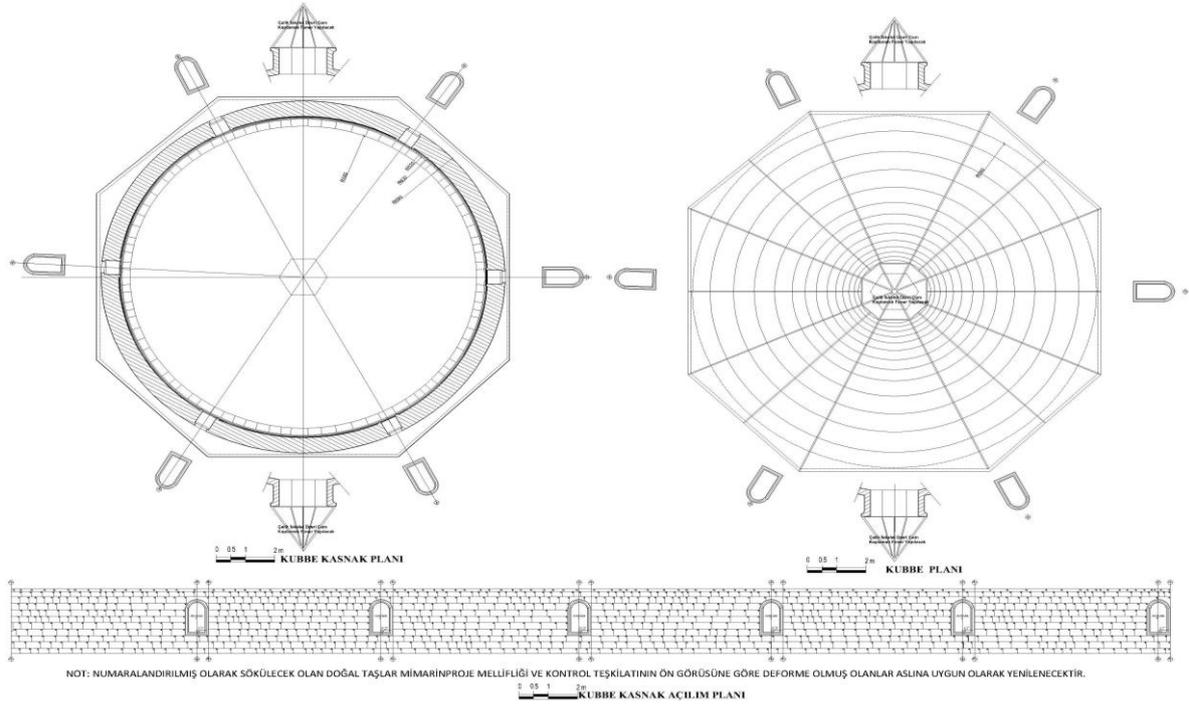
Şekil 30, 31. Mazlum Ağa Hamamı kubbe kasnak görüşleri (Öztürk, 2019).

Bu kapsamda kubbe kasnağı ve altı adet pencerenin yonu taşlarının, yatayda rakamsal; düşeyde ise alfabetik olarak numaralandırılıp belgelendirmeleri, görsel olarak fotoğraf ve video çekimlerinin yanı sıra 1/10 ölçeğinde rölöve ile belgeleme çalışmaları özenle hazırlanmıştır. Tüm bu belgeleme ve rölöve çalışmaları yapıldıktan sonra, kubbe merkezinden itibaren sekizgen formundaki kasnak mobil vinç yardımıyla alt kotuna kadar numaralandırılan taş dizilimi dikkate alınarak özenle sökülmüş ve düz bir zeminde istiflenmiştir (Şekil 32, 33).



Şekil 32, 33. Mazlum Ağa Hamamı Kubbe kasnak ve pencere görüşleri (Öztürk, 2019).

Kubbe kasnağının oturduğu zeminde gerekli düzenlemeler yapılarak sekizgen kasnak içten dairesel, dıştan ise sekizgen formunda özgün yonu taşlar yeniden kullanılarak inşa edilmiştir. Daha önce hazırlanan statik ve mimari projedeki numaralara uygun metal kenet takviyeli, moloz dolgu duvar yapım tekniğinde kasnak ve altı adet benzer mimari özellikte yuvarlak kemerli pencereler karşılıklı olarak yeniden inşa edilmiştir (Şekil 34, 35).



Şekil 34, 35. Mazlum Ağa Hamamı kubbe kasnak plan-kesit ve açılım detayı (Öztürk, 2019).

Kubbenin yeniden inşası statik projesi ve yapısal analiz verileri kullanılarak çağdaş ve özgün malzeme birlikte kullanılarak yapılmıştır. Bu amaçla kubbenin iç kısmında toplamda 12 adet taşıyıcı dikme bulunmakta ve dikmeler yaklaşık 1.50 m aralıklarla dağılıp pencerelere denk gelmeyecek bir konumda sıralanarak kasnak taş duvara herhangi bir zarar vermeyecek biçimde yerleştirilmiştir. Kasnak taş duvar ile kubbenin birleştiği yerde 0.15x0.30 m ölçülerinde yuvalar açılarak kauçuk üzerinde 0.02 m kalınlığındaki bağlantı elemanları ile taşıyıcı dikmelere kaynak uygulaması yapılmıştır. (Şekil 36, 37).



Şekil 36, 37. Mazlum Ağa Hamamı kubbe kasnak metal kenet görüntüleri (Öztürk, 2019).

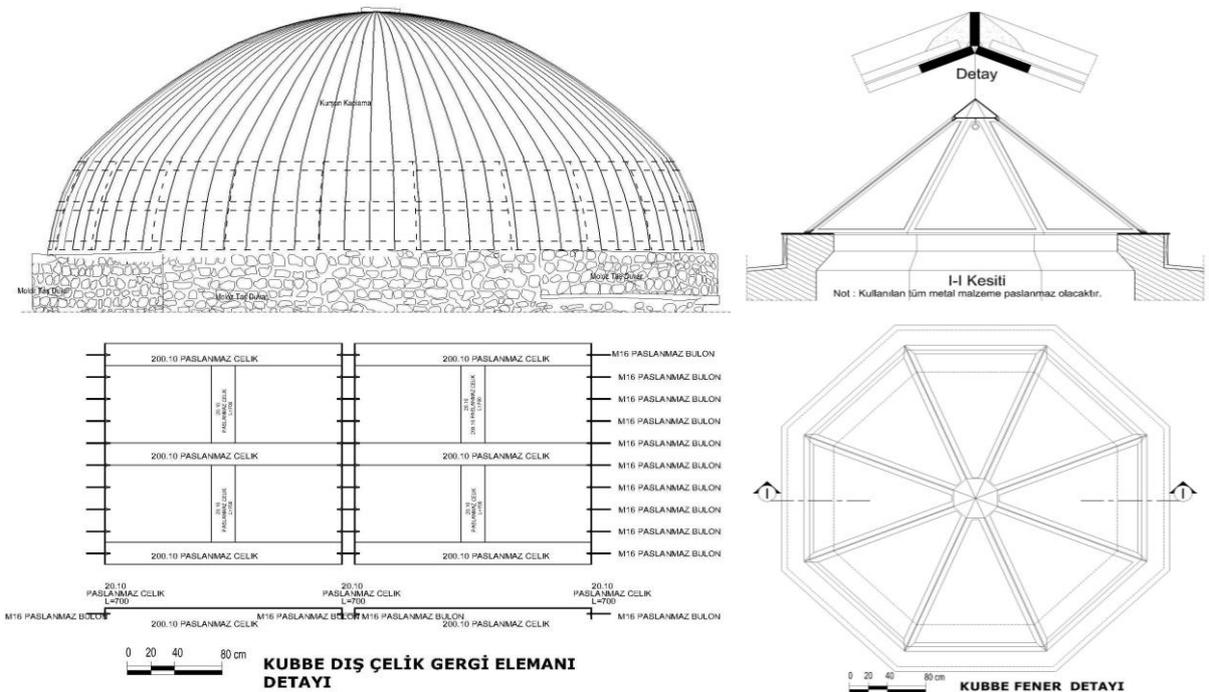
İkinci aşamada yatay metal taşıyıcılar 0.60 m aralıklarla sıralanmıştır. Üçüncü aşamada 0.04 m kalınlığında 0.04x0.04 m boşluklu çelik hasırlar aşağıya doğru kaydırılıp kubbenin iç bölümü tamamlanmıştır (Şekil 38, 39). Kubbe dış yüzeyindeki düşey taşıyıcıların paralelinde 1.50 m

yükseğinde dikey taşıyıcılar 0.70 m aralıkla üç sıra halinde yatay taşıyıcı ile çevrelenmiş, iç kasnak ile dış kasnak metal blonlar ile birbirine sabitlenerek, blonların uçları duvar içerisine yerleştirilmiş ve dış kubbe çalışması tamamlanmıştır.



Şekil 38, 39. Mazlum Ağa Hamamı kubbe onarım görünüşleri (Öztürk, 2019).

Son aşamada kubbe çelik hasırlarla çevrelenerek tamamlanmıştır. Kubbe üst çemberinin üzerine sekizgen formunda metal strüktürlü şeffaf damperli cam ile aydınlık feneri hazırlanmış; bu eleman da projedeki detaya uygun olarak inşa edilmiştir (Şekil 40, 41). Mazlum Ağa Hamamı'nın güney bölümünde yer alan kente ulaşım yolunda özellikle yüksek tonajlı araçların geçişi sırasında ortaya çıkan titreşim ve basınç, yapının statik durumunun olumsuz bir şekilde etkilenmesine neden olmaktadır.



Şekil 40, 41. Mazlum Ağa Hamamı kubbe ve fener statik güçlendirme plan-kesit ve cephe detayları (Öztürk, 2019).

İstinat duvarının tabanı betonarme ampatmalı yapıda 0.65x1.25 m ölçülerinde betonarme kiriş üzerine 3.95 m yükseklikte, zeminde 1.00 m, üst kotta ise 0.50 m kalınlığında şevli bir konumda inşa edilmiştir. İstinat duvarının muhtelif bölümlerine zemin sularının dışarıya tahliyesi amacıyla çok sayıda, 0.10 m çapında barbakanlar yerleştirilmiştir.

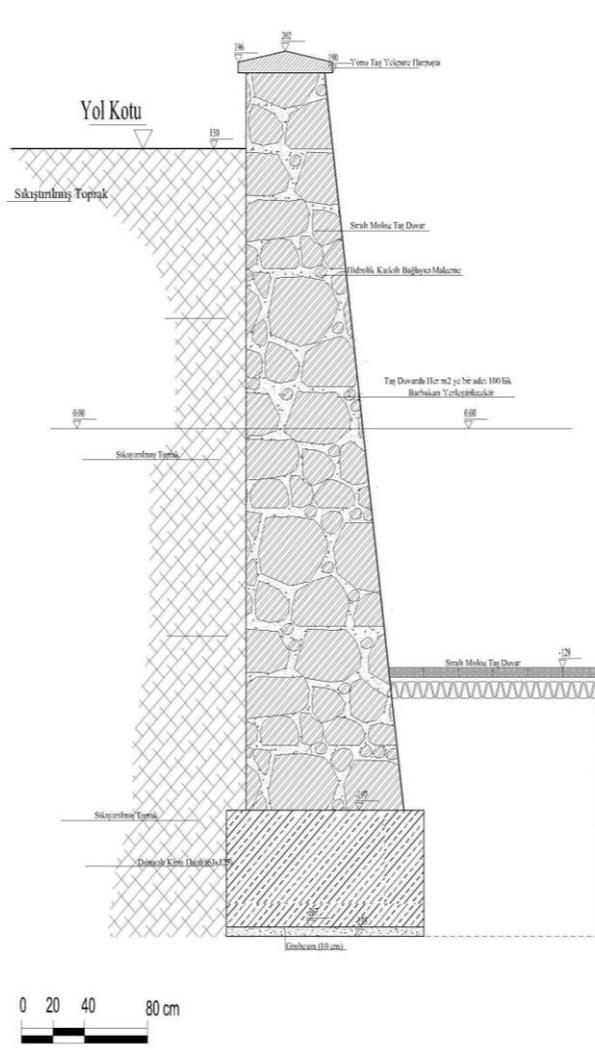
İstinat duvarı moloz taş dolgu yapı tekniğinde derzli olarak inşa edilmiştir. İstinat duvarının üzeri her iki yönden 0.05 m dışa taşınılı yonu taştan yapılmış harpuşa ile örtülüdür (Şekil 44, 45). Hem istinat duvarının alt kısmında hem de hamamın güney beden duvarının alt kotunda taban sularının tahliye etmek amacıyla yuvarlak kesitli drenaj boruları düzenli olarak yerleştirilmiştir (Şekil 41, 42).



Şekil 42, 43. Mazlum Ağa Hamamı kapalı drenaj görünüşleri (Öztürk, 2019).

Hamamın batı ve güneyinde yeniden inşa edilen yer altı kapalı drenaj sistemi, istinat duvarı sistemi ile bağlantılı olarak yapının kuzeyinde daha düşük kot olan Kars Çayı'na drene edilmiştir. Böylece yapıyı zeminde olumsuz etkileyen taban suları ile örtü sisteminde çörlenlerden akan kar ve yağmur sularının tahliyesi sağlanmıştır (Şekil 42, 43). Mazlum Ağa Hamamı'nın batı ve güneyindeki koruyucu istinat duvarları ve zemin yonu taş kaplamasının eğimi kuzeydeki Kars Çayı'na yönelik olarak yeniden inşa edilmiştir. Yapının batısında 10 araçlık otopark ve çevre düzenlenmesi yapılmıştır. Otopark ile yapı arasında yaya ilişkisini sağlamak amacıyla batı çevre duvarından bir kapı yerleştirilmiştir (Şekil 46, 47).

Mazlum Ağa Hamamı'nın onarımlarında ortaya çıkan özgün beden taş duvarları, pencere, niş yuvaları ve duvar derz dolgusu restorasyon projesindeki ölçü ve ilkelere bağlı kalınarak onarılmıştır. Yapının kubbe, taşıyıcı ve örtü sisteminin raspa, temizlik bakım ve onarımı yapılmıştır. Hamamın tüm kapı, pencere ahşap kanat ve kasa doğramaları ile teras elemanları yeniden imal edilmiş, pencere ve kapı metal korkuluk ve diğer aksesuarların bakım, onarım ve yeniden imalatları yapılmıştır (Şekil 27). İskele kurulan yapının tüm cephelerinin yüzey ve derz temizliği yapılmış, daha sonra tüm cephelerin bakım, onarım ve derz dolguları düzenli bir şekilde yapılarak tamamlanmıştır.



Şekil 44, 45. Mazlum Ağa Hamamı çevre güney istinat duvarı kesit detayı ve onarım görünüşü (Öztürk, 2019).

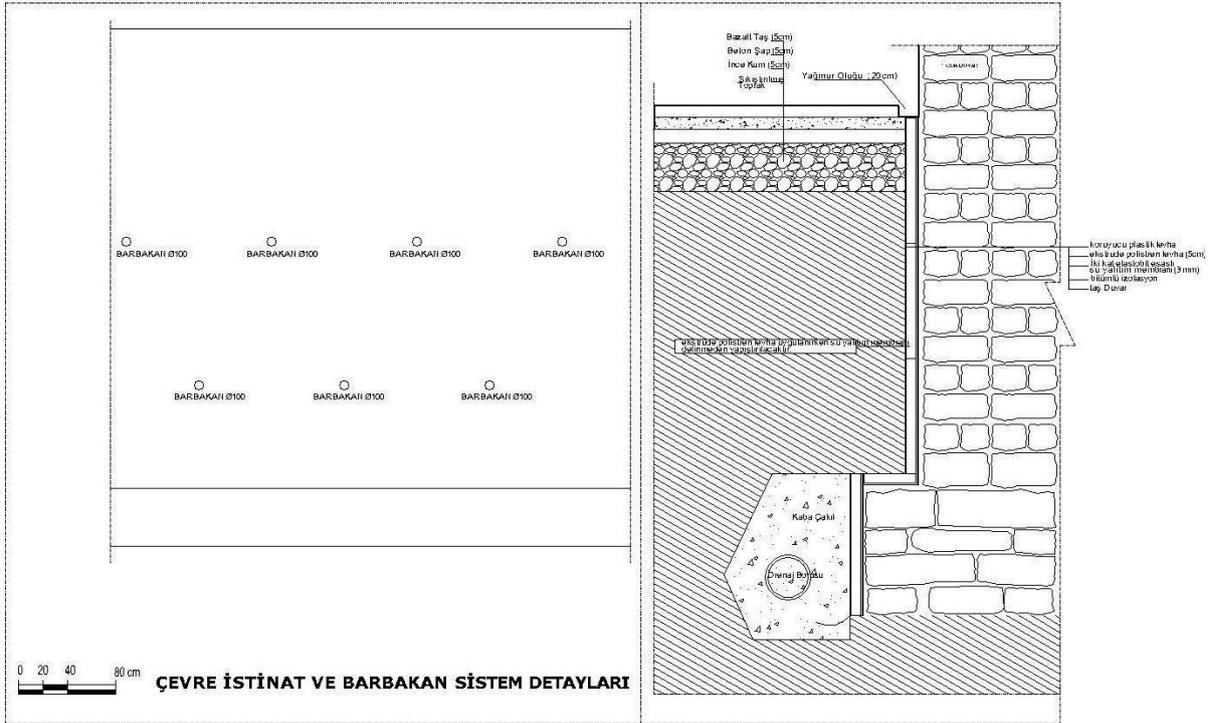
Hamamın düz dam ve kubbe örtü sisteminin farklı dönemlerde beton ve ahşap uygulamaları ile özgün yapısı tamamıyla deforme olmuştur. Aslına uygun olmayan tüm uygulamalar düzenli bir şekilde söküldükten sonra onarım projesindeki malzeme katmanlarının uygulaması yapılarak su sızmalarını önlemek üzere iki katlı izolasyon membranı kullanılmıştır. Mazlum Ağa Hamamı'nın elektrik ve mekanik tesisat sistemi, yeniden onaylı hazırlanan tesisat projesine uygun armatürleri uzman teknik elemanlar denetiminde yapılmıştır.

Onarımda kullanılan harç numunesi analiz karışım oranları :

% 28-30 oranında sönmüş ve bekletilmiş kaymak kireç malzeme

% 25-27 oranında taş tozu malzeme

% 40-43 oranında temiz su ile yıkanmış ince dere kumu



Şekil 46, 47. Mazlum Ağa Hamamı çevre duvarı kesit detayı (Öztürk, 2019).

7. Mekân Kullanımı

Mazlum Ağa Hamamı'nın onarım çalışmaları 2021 yılında tamamlanmasına rağmen, ilgili kurumlar tarafından henüz kullanıma yönelik bir işlev belirlenememiştir. Yerli ve yabancı birçok turist tarafından ziyaret edilen hamam Kars Valiliği ve İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü tarafından daha çok sosyal ve kültürel amaçlı faaliyetlerde kullanılmaktadır (Şekil 48, 49).



Şekil 48, 49. Mazlum Ağa Hamamı kuzeydoğu genel görünüşleri (Öztürk, 2019).

8. Sonuç

Kars ili, Anadolu'nun kuzey ve doğuya açılan önemli kadim kentlerinden biridir. Yerleşim, tarih boyunca jeopolitik ve stratejik konumundan dolayı sürekli dış baskıların olumsuz etkisine maruz kalmıştır. Yapılan savaşlar sonucunda kentin kültürel ve sosyal yapısında önemli bir yere sahip olan mimari eserler yıkılmıştır. İnşa edilen dönemin siyasi, ekonomik ve kültürel izlerini taşıyan bu eserler adeta dönemin uygarlığının birer nişanı gibidir.

Cumhuriyet döneminde Rus-Baltık mimarisi etkisi ile tarihi Kars Kalesi'nin güney eteklerinde ve kenti doğu-batı istikametinde ikiye ayıran Kars Çayı'nın güneyindeki geniş bir alanda garnizon kent, ızgara plan tipinde kurulmuştur. Bu kent, içerisinde homojen bir yapıya sahip olmayan dini, askeri ve çoğunlukla sivil mimari yapı örnekleri ile donatılmıştır. Eski kent dokusunu oluşturan özgün kent mimarisi 2000'li yılların başına kadar kendi kaderi ile baş başa bırakılmıştır. Son yıllarda başta Kültür ve Turizm Bakanlığı olmak üzere, Kars Valiliği, Kars Belediyesi, Vakıflar Erzurum Bölge Müdürlüğü, Erzurum Karayolları Bölge Müdürlüğü vb. kurum ve kuruluşlar tarafından tarihi kalenin güneyindeki eski doku özelinde Kars Çayı'nın her iki yakasındaki korumaya yönelik başlatılan mimari onarım projelerin büyük bir bölümü tamamlanmıştır.

Bu kapsamda Kars Valiliği, İl Özel İdaresi tarafından onarım çalışmaları başlatılan yapılardan biri de Mazlum Ağa Hamamı'dır. Osmanlı dönemi XVII. yüzyıl hamam mimari özelliğinde inşa edilen Mazlum Ağa Hamamı, plan ve mimari özellikleri dikkate alındığında yaklaşık kare planlı, tek eyvanlı, karşılıklı dörder ve toplam sekiz hücreli mekândan oluşmaktadır. Yaklaşık bir asır boyunca kullanılmayan ve kendi kaderine terk edilen Mazlum Ağa Hamamı'nın taşıyıcı örtü sisteminde ve beden duvarlarında ciddi yapısal sorunlar oluşmuştur. Ayrıca doğanın olumsuz etkileri ve define arayıcılarının kazı çalışmaları ile yapı oldukça tahrip olmuştur. XVII. yüzyıl mimari mirasının korunması ve günümüzde kullanılarak geleceğe aktarılması amacıyla Kars Valiliği tarafından yapılan çalışmalar oldukça önemlidir. Hamamdaki onarım ve koruma çalışmaları 2017-21 yılları arasında Kars Valiliği İl Özel İdaresi tarafından tamamlanmıştır. Onarımı tamamlanan Mazlum Ağa Hamamı'nın yeniden hamam olarak kullanılması yapının su iletim altyapı sisteminin tamamıyla tahrip olması nedeniyle mümkün değildir. Ayrıca hamamın kuzeyinde ve doğusunda iki tarihi hamam yer almaktadır. Bu hamamların altyapı sistemlerinin sağlam olması yapının hamam olarak kullanılmasına daha uygundur.

Mazlum Ağa Hamamı'nın yeniden kullanımına yönelik işlevi Kars Valiliği, İl Kültür Turizm Müdürlüğü ve Kars halkının görüş ve önerileri kapsamında yeniden değerlendirilmesi ile mümkün olacaktır. Onarımı yapılan hamamın fonksiyonel yapısına uygun işlev verilerek kentin kültür ve turizmine kazandırılması ve gelecek kuşaklara aktarılması bakımından oldukça önem arz etmektedir.

Kaynakça

- Akçayöz, V., & Öztürkkan, Y. (2010). *Eski yeni fotoğraflarla Kars - An illustrated story Kars*. İstanbul: Kars Kültür ve Sanat Derneği Yayınları.
- Aru, K. A. (1949). *Türk Hammalarının Etüdü*. İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları.
- Belli, O. (2007). *Kars Bölgesi'ndeki keşfedilen tarih öncesi döneme ait kaya üstü resimleri*. Kars 2. Kent Kurultayı-Kafkasya'da Ortak Geleceğimiz, İstanbul, Türkiye.
- Demir, M. (2013). *Kars kent coğrafyası*. (Doktora tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, Türkiye.
- Diez, E., & Aslanapa, O. (1955). *Türk Sanatı*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No. 627.
- Esad, C. (1928). *Türk Sanatı*. İstanbul: Akşam Matbaası.
- Eyice, S. (1960). İznik'te büyük hamam ve Osmanlı devri hamamları hakkında bir deneme. *Tarih Dergisi*, 11, 108.
- Eyice, S. (1997). Hamam maddesi. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XV, 402-429. İstanbul: TDV Yayınları.
- Glück, H. (1927). İslam hamamının menşei ve tekâmülü. *Türk Yurdu*, 5(27), 259-279.
- Kars Valiliği. (1999). *Cumhuriyetimizin 75.Yılında Kars*. Ankara: Önder Matbaacılık.
- Klinghardt, K. (1927). *Türkische Baeder, Julius Hoffman*. Stuttgart: Herausgegeben mit Unterstützung Notgemeinschaft der Deutschen Wissenschaft.
- Önge, Y. (1988). *Anadolu Türk hamamları hakkında genel bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın inşa ettiği hamamlar, mimarbaşı Koca Sinan: yaşadığı çağ ve eserleri*. İstanbul: C. I. Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Öztürk, Ş. (2002). *Van Gölü Havzası Orta Çağ ve sonrası su mimarisi*. (Doktora tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Van, Türkiye.
- Öztürk, Ş. (2018). *Kars/Merkez Mazlum Ağa Hamamı koruma rölöve, restitüsyon ve restorasyon raporu*, Kars, Türkiye, 5-25 s (yayınlanmamış).

- Öztürk, Ş. (2019). Kişisel proje ve fotoğraf arşivi. Van.
- Öztürk, Ş. (2021, Mart). *Kars su mimarisinden bir örnek: Mazlum Ağa Hamamı*. III. Uluslararası Aras Havzası Sempozyumu, Kafkas Üniversitesi, Kars, İstanbul-Türkiye.
- Sevgen, N. (1959). *Anadolu Kaleleri*, 1.Cilt. Ankara: Doğu Ltd. Şirketi Matbaası.
- Uluçam, A. (1992). *Kars'taki Osmanlı eserleri*. Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu, Ankara-Türkiye.
- Ülgen, A. S. (1988). Hamam maddesi. *İslam Ansiklopedisi*, C.V, 174-178. İstanbul: Milli Eğitim Yayınları.